

Cirill és Metód a Kárpát-medencében

H. TÓTH IMRE

Karcagon született 1932-ben. A Szegedi Egyetemen szerzett orosz szakos középiskolai tanári oklevelet (1954). Egyetemi hallgató korától az ószláv nyelvvel, illetve az ószláv emlékek leírásával foglalkozott. 1961-től a JATE oktatója. 1986-tól egyetemi tanár. Bölcsészdoktor (1966), a nyelvtudományok kandidátusa (1967), majd doktora (1989). Kutatási területe: az ószláv nyelv emlékei, Konstantin-Cirill és Metód élete, tevékenysége.

**A szláv liturgikus nyelv
Metód halála után**

Konstantin-Cirill a szláv írásbeliség megteremtője és a szlávok legrégebbi kultikus és irodalmi nyelvének írásba foglalója volt. Ebben a tevékenységében messzemenően támogatta őt bátyja, Metód. Az egyházi hagyomány a szlávok apostolai címmel illette és illeti őket.

A Szaloniké környéki szlávok nyelvjárásának írásbafoglalásával létrejött liturgikus nyelv a morva szlávok számára készült, de a szláv nyelvek 9. századi közelsége miatt alkalmas volt arra, hogy a szlávság többi része számára is betöltse a liturgikus és irodalmi nyelv funkcióját.

A Konstantin és Metód által gyakorolt liturgia a moráviai térítői hagyományokra épülve alakult ki. Ugyanez vonatkozik a Morvaországban készült fordítások szókincsére is. Konstantin-Cirill missziója előtt — a források szerint — Itáliából, a görögöktől és frankoktól érkezett misszionáriusok működtek a morva szlávok között, és térítő tevékenységük során már bizonyos szókincs is kialakult. Konstantin és Metód számolt a korábbi hagyományokkal, és olyan liturgikus gyakorlatot vezetett be, amely nem volt idegen a morva keresztények számára. Ennek a szertartásnak az emléke az ún. *Kijevi lapok*ban maradt ránk. Liturgiája kompromisszum a görög és latin gyakorlat között, amely a morva egyház szükségleteit elégítette ki. Ezt a szertartást *Szt. Péter liturgiájaként* emlegetik, és 732-től kezdve ott gyakorolták, ahol a hívők kettős alárendeltségben voltak: politikailag Bizánchoz, egyházilag Rómához tartoztak. Ez a liturgiai szintézis elfogadható volt mind Bizáncon, mind Rómában. Ennek bizonyítéka, hogy amikor Konstantin és Metód tanítványaival Rómába ment, II. Hadrián pápa jóváhagyta a testvérek által fordított egyházi irodalmat és szláv nyelvű szertartást is.

A Konstantin és Metód által használt liturgikus nyelv és liturgia 885 után, amikor Metód morva érsek meghalt, és Szvatopluk felszámolta a testvérek által használt szláv szertartási nyelvet és szláv nyelvű liturgiát, az ortodoxiánál maradt használatban, kivéve a katolikus horvátokat. IV. Ince pápa 1248-ban engedélyezte Filip zengi püspöknek a szláv írásbeliséget (glagolica) és szláv liturgikus nyelvet a püspökség területén. 1252-ben ezt a privilégiumot a pápa kiterjesztette az omišjáli bencés apátság területére is. 885 után Bulgáriában használták a szláv liturgikus nyelvet és a szláv nyelvű szertartást a keleti szlávok megtérítéséig (988), akik szintén a keleti szertartást követték.

Az elmondottak világossá teszik, hogy a legfontosabb Cirill-Metód hagyomány a szláv nyelvű liturgia, amely elképzelhetetlen szláv írásbeliség nélkül. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy ahol megvan a szláv nyelvű liturgia, ott megvan a szláv írásbeliség is (glagolica illetve később a cirillica).

Konstantin és Metód a szláv nyelvű liturgiát először a morva szlávok, majd a pannóniai (dunántúli) szlovének és a Visztula menti nyugati szlávok között alkalmazta. 885 után Morvaországban és a hozzácsatolt nyugati szlávok által lakott területen megszűnt a szláv szertartás és a szláv nyelvű írásbeliség. Az a tény, hogy Theotmár érsek 874-ben Kocel pannóniai államában templomot szentelt, annak megnyilvánulása, hogy Pannóniában véget ért a szláv nyelvű szertartás: a fejedelemség rövid kitérő után visszatért a salzburgi érsekség joghatósága alá.

A szláv nyelvű szertartás és a szláv írásbeliség a Kárpát-medence azon területein maradt meg, amely a bizánci egyházhoz 970-ben csatlakozott Bulgária része volt.

Szláv jövevényszavaink

Mielőtt fejtegetéseinkben továbbhaladnánk, utalnunk kell arra, hogy Melich János szerint nyelvünk keresztény terminológiájának szláv eredetű szavai két rítusból származnak. A nagyobbik réteg, amely viszonylag kései eredetű, a latin rítusú szlávok nyelvéből ered. A másik, kisebb, de korábbi átvételű, a görög rítusra megy vissza. Így például *apát, bérnál, pilis* szavainkat a latin szertartású szlávoktól vettük át. A bizánci rítusú rétegbe tartozik a *pap, szombat, kereszt, diák, vádol, panasz, zarándok, pitvar, karácsony*, esetleg *szent* szavunk és a *hálát ad* kifejezés (tükörszó). Ezek a görög rítusú szláv terminológiából való szavak ósláv, vagy egyházi szláv (bolgár) átvételek.¹ Hasonlóan e terminológiához, keresztneveink között is vannak olyanok, amelyeknek hangalakja a görög szertartású szlávok nyelvéből való, ilyenek a *Vászoly, Vál* és a *-sa*-képzős keresztnevek. Az ótestamentumi hagyományra visszamenő keresztnevek használata (Sámuel, Dávid, Salamon), valamint az, hogy valakit arról az egyházi kalendáriumi napról neveznek el, amelyen született (Karácsony, Szombat, Pünkösöd stb.) szintén ortodox, elsősorban bolgár szokás.² Ezek az adatok kétségtelenül a bolgár egyház hatására utalnak.

A keleti rítusú bolgár elemek átvételének két módja képzelhető el, amint erre Kniezsa István egy megjegyzéséből következtethetünk: 1. A Kárpát-medencében élt egykori keleti rítusú bolgár-szláv lakosság nyelvéből vett közvetlen átvételek; 2. Az egyházi szláv nyelvből eredő kölcsönzések, amelyek a bizánci szertartású térítés révén kerültek a magyarokhoz. Kniezsa szerint az utóbbi esetben bizonyítani kell, hogy a honfoglalás után is szerepet játszott Magyarországon a bizánci rítus.³ Kniezsa gondolatmentét követve az első esetben viszont azt kellene valószínűsíteni, hogy a 10. században olyan jelentős, egyházilag szervezett bolgár-szláv lakosság élt a Kárpát-medencében, amely befolyásolni tudta a

¹Melich János: *Nyelvünk szláv jövevényszavai*, Budapest, 1910, 4, 7.

²Melich János: *Szláv jövevényszavaink*. I., 2. rész, Budapest, 1905, 121.

³Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, I., 1. rész, Budapest, 1953, 155.

magyarságot a kereszténység felvételében. Egyébként mindkét átadási mód lehetséges volt.

⁴ Gutheil Jenő: *A magyarság és kereszténység Szent István előtt, Vigília, XXV.* 8. 462. Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrása,* Budapest, 1984, 85, 86, 100.

⁵ Gutheil Jenő: *im.* 462.

Görög monostorok Magyarországon

Az elmondottak felvetik azt a kérdést, hogy végzett-e a bizánci rítusú egyház a magyarok között többé-kevésbé jelentős térítést. A történeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a görög egyház Magyarországon illetve a magyarok között végzett missziós tevékenységet. Gyula, egy Konstantinápolyban megkeresztelkedett magyar vezér, akinek méltóságnevét a források személynévként említik, magával hozta a Theophülaktosz pátriárka által Turкия püspökévé kinevezett Hierotheosz szerzetest, aki a magyarok első püspöke volt.⁴ Mivel dolgozatunk tárgyát nem a görög misszió ismertetése képezi, megelégszünk annak a véleménynek az elfogadásával, hogy 896 és 973 között, amíg a magyarok hozzáférhetetlenek voltak a nyugati térítés számára, Bizánc fejtett ki térítő tevékenységet a magyarok között.⁵

A bizánci térítés eredményeképpen Magyarországon több görög monostor is keletkezett. A veszprémvölgyi, dunapentelei női kolostor mellett Marosvárott majd Oroszlánoson, Visegrádon, a Visegrádkhoz közeli Szent Mihály-hegyen, és Szávaszentdemeteren (Sirmiumban), valamint Tihanyban működtek bizánci rítusú szerzetesházak. Lehetséges, hogy a marosvári kolostor szerzetesei között szlávok is voltak. Ezt a hipotézist az teszi valószínűvé, hogy Ajtony birtokain, amelyek a Köröstől az erdélyi részekig, Viddinig és Szörényig terjedtek, a földrajzi nevek tanúsága szerint jelentős bolgár-szláv lakosság élt. Keleti szláv szerzetesek jelenléte valószínű a tihanyi, oroszkoői barlangkolostorban és Szentendrén is e kolostorok alapításának idején. A két szerzetesház megalapítása azonban már a vizsgált korszak határán kívül esik. Mégis meg kell említenünk ezeket a monostorokat, mert az ószláv (egyházi szláv) írásbeliség központjai voltak, hiszen egy ortodox szerzetesház zavartalan működtetéséhez 20-25 terjedelmes kódexre volt szükség.

A szávaszentdemeteri monostor

⁶ Theiner, A.: *Vetera monumenta historia Hungariae sacram illustrantia.* I. Romae. 1859, 29.

Van azonban a felsoroltak között egy olyan kolostor, amelyben a görög, szláv és magyar szerzetesek együttes jelenléte dokumentálható. A szávaszentdemeteri monostorról van szó, amely az ország egyik leggazdagabb szerzetesi közössége volt. VI. Kelemen pápa bullájában, amelyet 1344-ben adott ki, arról ír, hogy ebben a monostorban alapítása óta görögök, magyarok és szlávok éltek egymástól elkülönítve.⁶ Az alapítás 1071-72 utánra tehető. Korábban, a bolgár uralom alatt, Szávaszentdemeter (Szerém, szlávul Sremъ) bolgár püspök székhely volt. Ugyancsak bolgár püspökségek működtek a 9-10. század folyamán Viddinben és Barancsban is, amelyek a bolgár lakosság pasztorálását végezték.

A szávaszentdemeteri monostort III. Béla — édesanyja, Eufrozina orosz hercegnő emlékére — a jeruzsálemi Szent Theodosius lavrának adományozta, ahol Eufrozinát eltemették. A szávaszentdemeteri monostor kiemelt — stauropig — monostor volt, amely

⁷Győrffy György: *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása*, MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. III.1953, 1-2., 96.

⁸Győrffy György: im.103.

⁹Győrffy György: *A magyar kereszténység kezdetei. Élet és Tudomány* 13/1972, 612.

¹⁰Győrffy György: im.103.

¹¹Juhász Kálmán: *Hajdani monostorok a Csanádi Egyházmegyében*, Budapest, 1926, 132. Szentkláray Jenő: *A szerb monostoregyházak Délmagyarországon*, Budapest, 1908, 64.

¹²Juhász Kálmán: im. 19.

¹³Gerardi Moresinae: *Aecclesiae sev Csanadiensis Episcopi Deliberatio svpra Hymnvm Trvm Pveronvm*, Edidit Gabriel Silagi, Tvmholti MCMLXXVIII, 51.

a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott. Az említett pápai bulla előadja, hogy az utolsó igumen halálát követő tíz éven át a pátriárka nem nevezett ki előjárót. Ezért a pápa megbízta a nyitrai püspököt, hogy Szávaszentdemeterre a nyugati szerzetesrendekhez tartozó benedictinusokat telepítsen.⁷ A monostor történetével foglalkozó fejtegetéseiben Győrffy György néhány olyan megjegyzést tesz, amely a szlávok között használt liturgia és liturgikus nyelv szempontjából rendkívül fontos. Ezek a következők: 1., A szávaszentdemeteri görög püspökség Magyarországon 1071-72 után, a város magyar kézre jutását követően is továbbélt; 2., A monostor birtokain ott, ahol délszlávok éltek, templomot építtetett számukra; 3., A 9. századi Magyarországon a szlávok lakta területek sok helyen egybeesnek a „görög egyházak” helyével.⁸ Szávademetert illetően megemlítendő, hogy Győrffy György szerint itt volt a székhelye Theophülaktosz püspöknek, aki Turkia Püspöke volt.⁹

Valószínű, hogy ott, ahol szláv lakosság élt, és a templom védőszentje, patrónusa a bizánci egyház által tisztelt szent volt, bizonyos ideig élt a legfontosabb Konstantin-Metód hagyomány: a szláv nyelvű szertartás, és ismert volt a szláv írásbeliség. Az ortodox kolostorra példának Győrffy György a Szenteshez közeli Kurca patak mentén állt Szent György-monostort hozta fel.¹⁰ Mivel a Kurca folyónév szláv eredetű, megengedhető az a feltételezés, hogy a hajdan volt Szent György-monostorban a szláv liturgiát gyakorolták a 10-11. században. Ebből a szempontból nem érdektelen, hogy Szentesen az ásatások során bizánci jellegű mellkeszt került napvilágra. Hasonló a helyzet a kanizsamonostori (törökkanizsai) monostorral, amelynek emlékét csak a hagyomány őrizte meg. Eszerint itt egykor ószláv görög monostor volt.¹¹

A forrásokból ismert görög térítés és az egykori „görög” szerzetesek és papok működése ellenére feltűnő, hogy a keleti rítusra utaló egyházi terminológia nem görög eredetű, hanem ószláv (egyházi szláv). Juhász Kálmán ezt a jelenséget a görög papok, szerzetesek hiányával magyarázta,¹² ami az adatok fényében képtelenség. A kétségtelen ellentmondás feloldása az lehet, ha feltételezzük, hogy a görög hittérítők missziós munkájuk során magyarul tudó, keleti rítusú, bolgár-szláv papokat használtak tolmácsul. A szláv nyelvű liturgia és a szláv írásbeliség 10. századi használatára vonatkozó hipotézisünk megerősítést nyer Szent Gellért csanádi püspök egyetlen ránk maradt latin nyelvű művéből, amely *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* címen ismert. A Dániel próféta könyvének alapuló, Dionüszosz Areopagita hatására mutatkozó elmélkedés-sorozat IV. fejezetében a következőket olvashatjuk: „Nam quorumdam, nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica virtus, suffragantibus Metodianistis, atque dignitas apud nos circa hereticorum libitum tota quandoque infirmetur”.¹³ Az idézett hely magyarul a következőképpen hangzik. „Egyeseknek

ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, hogy a metodianisták segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kenyé-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön” (dr. Karácsonyi Béla és dr. Szegfű László fordítása).

A *Deliberatio* első kiadójának, Batthyány Ignác gyulafehérvári püspöknek és a kutatók egész sorának okozott nehézséget a latin *suffragantibus Metodianistis* (metodianisták segítségével) szerkezet értelmezése. Az idézett szövegrész kielégítő magyarázata D. G. Morin francia tudós nevéhez kapcsolódik. Szerinte metodianistákon Metódnak, Morávia egykori érsekének tanítványait, a szláv nyelvű liturgia gyakorlóit és képviselőit kell érteni.¹⁴ A metodianisták Ajtony birtokain a szláv nyelvű lakosságnak szláv nyelven hirdették az ígét és bizánci rítus szerint, ószláv (egyházi szláv) nyelven végezték a szertartásokat.

Ajtony dominiumán — a helynevek tanúsága szerint — jelentékeny bolgár-szláv népesség élt, sőt székvárosa, Morasina (Marosvár) az ottani bolgárok központja volt.¹⁵ A magyarok között tevékenykedő görög szerzetesek a bolgár-szláv papok és szerzetesek közreműködésével térítették Ajtony magyar alattvalóit. Gellért, marosvári püspökként, tudomással bírt a görög térítők tevékenységéről és térítési gyakorlatáról. A csanádi püspök nem volt a népnyelvi liturgia híve, ezért elítélte a szláv (illetve magyar nyelvű) szertartást, mert attól félt, hogy a népnyelven folyó egyházi szertartás különböző eretnkségek, elsősorban a bogumilizmus elterjedéséhez vezet. Szavaiból kiderül, hogy a metodianisták nem voltak eretnekek, de liturgikus gyakorlatukkal gyengítették a római egyház tekintélyét, amely csak nemrég kezdte meg térítői tevékenységét Ajtony birtokain.¹⁶

A szláv nyelvű liturgia mellett meg kell említenünk a Cirill-Metód hagyomány második összetevőjének, a szláv írásbeliségnek a sorsát a Kárpát-medencében, különösen Erdélyben. Cirill alkotta meg a szlávok első ábécéjét, az ún. glagolicát, amelyet a görög kisbetűs (minusculus) írás és a sémi ábécé néhány betűjének kissé módosított kombinációjával hozott létre. A tévesen Cirillnek tulajdonított és róla elnevezett cirillica valamivel később, Bulgáriában jött létre. A bolgár egyház mindkét írásrendszert rendszeresen használta. Rendkívül érdekes, hogy a székelyeknél megőrzött rovásírásban vannak olyan jelek, amelyek a szláv ábécékre mennek vissza. A székely rovásírás *a, e, o, f* (esetleg *zs*) betűje és a *h* és *l* szláv közvetítéssel a görög ábécére vezethető vissza.¹⁷ Valószínű, hogy az *e, o* (és talán a *zs*) jel a glagolicából került át. Az átvétel ideje a 9-12. század közötti időszakra tehető.¹⁸ Ezzel szemben az *a, h, l, f* forrása a cirillicában keresendő. Véleményünk szerint átvételük ideje megegyezik az *e, o* jel kölcsönzésének kronológiájával. Amennyiben a fent tárgyalt betűk meghonosodására a Kárpát-medencében, közelebről Erdélyben került sor, az átadók az

¹⁴Morin, D.G.: *Un Théologien ignoré du XI. siècle: l'évêque Martyr Gérard de Csanad*, OSB, Revue Bénédictine. XXVII. 1910, 520

¹⁵Kristó Gyula: *Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században*, Dissertationes Slavicae XIV, Szeged, 1983, 33. Trogmayer Ottó — Zombori István: *Szermonostorától Pusztaszerig*. Gyorsuló Idő, Budapest, 52.

¹⁶Szegfű László: *Eretnkség és tirannymus*, Irodalomtudományi Közlemények LXXIII, 1968, 505-515.

¹⁷Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*, Budapest, 1996, 338. Kniezsa István: *A glagolita írás*, Élet és Tudomány, 20 (1965) 183.

¹⁸Péter Király: *Cyriľské litery v staromadžarské runové abecedě*, *Studia paleoslavica*, Praha, 1971, 166.

¹⁹Péter Király: im. 212.

²⁰Mesterházi Károly:

Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori

Magyarországon. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1968, Debrecen, 1970, 155, 156, 175.

²¹Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század),* Budapest, 1996, 66-67.

²²Nepper Ibolya: *9-10 századi bolgár-szláv leletek Hajdú-Bihar megyében*, in: *Az Alföld a 9. században*, Szeged, 1993, 209-211.

²³Zsuzsa, S. Lovag: *Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum. Folia Archeologica XXII, 1972, 162.*

ott élő bolgár-szlávok voltak, akik a szláv írások használói, elterjesztői voltak.¹⁹

Az ortodox szertartás nyomai az ásatások során előkerült leletanyagból is kimutathatók. Ebből a szempontból érdeklődésre tarthat számot néhány olyan templom maradványa, amelynek elrendezése bizánci szertartásra vall. Ide sorolható a hortobágyi Pap-egyháza 10. századi körtemploma, a hajdúhadházi 12. századi, illetve a szentdemeteri (Szabolcs megye) templom maradványa.²⁰ E templomok patrónusai közül ki kell emelni Szent Demetert, aki a bizánci egyház harcos szentje volt. A középkori Magyarország területéről a 15. századig húsz Szent Demeter tiszteletére emelt templomot illetve monostort találunk.²¹ Ha nem is minden templomcím esetében bizonyos a keleti szertartás gyakorlása, valószínű, hogy néhány templomban valójában jelen volt a bizánci rítus. A többi patrocínium közül a boglárlelleli középkori Szent Kelemen-templomé az, amely talán még Konstantin-Cirill korára megy vissza. A régészeti kutatások során a Tiszántúlról (Püspök-ladány-Eperjesvölgye, Sárrétudvari-Hizóföld) kerültek elő bizánci mellkeresztek és ortodox temetési rítusra utaló vázak, amelyek 10-11. századi bolgár-szláv lakosság meglétére utalhatnak.²² Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a régészek egy része ezt a hipotézist elutasítja. A régészeti leleteket illetően röviden ki kell térnünk a Kárpát-medencében talált bizánci mellkeresztekre, amelyek között 11. századi is található. Ezek a keleti rítus szlávok (bolgár-szlávok) közötti elterjedéséről tanúskodnak, mert a keresztek egy részén cirillcával írt feliratok olvashatók.²³

Eddigi fejtegetéseinkben központi helyet foglal el a Kárpát-medencei bolgár-szláv lakosság kérdése. Ezzel kapcsolatban a legfontosabb annak meghatározása, hogy a honfoglalást megelőzően illetve az azt követő évszázadban/évszázadokban hol mutatható ki ennek a lakosságnak a megléte. A helynevek (Pest, Belgrád), a szókincs bolgár-szláv elemeinek (mostoha, nyüst, mezsgye, rozsga, szerencse, déd, unoka, palota stb.) tanúsága szerint a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében bolgár-szláv etnikumot talált. Ami ennek a népességnek az elhelyezkedését, állami berendezkedését illeti, a kutatók véleménye megoszlik. Két egymásnak ellentmondó nézetet említhetünk meg. Az első szerint jelentős, államilag, egyháziilag is szervezett bolgár-szláv népesség élt a Kárpát-medencében, pontosabban Erdélyben, a Tiszántúlon és az Alföldön. A második szerint a bolgár-szláv lakosság száma nem volt jelentős, és Erdélyen illetve Erdély egyes részein kívül a megléte — a régészeti anyag hiánya miatt — nem bizonyítható.

A Kárpát-medencében megtelepült bolgár-szláv etikum jelenléte nem tekinthető megoldottnak. A kérdés vizsgálata nem tartozik jelen dolgozatunk tárgyához. Kétségtelen azonban, hogy a bolgár-szlávok voltak a legfontosabb Konstantin-Metód hagyomány megőrzői és közvetítői a 10. századi Kárpát-medencében.